

УДК 340.1:342.9:351.07](477:470)»165/174»(091)
DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.3>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ НАД ГЕТЬМАНОМ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ДОГОВОРІВ XVII СТ.

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри
історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Правові механізми контролю над гетьманом у системі Українсько-московських договорів XVII ст.

У статті розглянуто процес поступового обмеження повноважень гетьманської влади Московським царством у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Показано, що гетьманські статті, які спочатку уклалися як домовленості між Військом Запорозьким і московським монархом, з часом втратили характер рівноправних договорів. Вони поступово перетворилися на засіб контролю з боку царської влади.

Звертається увага на те, що зміна змісту цих актів була зумовлена не лише політичними обставинами того часу, але й послідовною політикою московського уряду, спрямованою на підпорядкування Гетьманщини. У роботі виокремлено основні сфери, у яких відбувалося обмеження влади гетьмана. До них належать зовнішні відносини, військове командування, фінанси, кадрова політика, судочинство, а також порядок обрання та усунення гетьмана. Підкреслено, що ці обмеження впроваджувалися поступово, через зміну змісту окремих статей і появу нових умов, які посилювали залежність гетьманської влади від царського уряду.

Автором простежено еволюцію договірних статей. Якщо на початку ці відносини мали характер військово-політичного союзу і протекції, то з часом вони набули ознак адміністративної залежності від імперського центру. Доведено, що наслідки цих актів стосувалися не лише обмеження влади окремого гетьмана, а й загального звуження автономії козацької держави. Поступово під контроль московського уряду перейшли ключові сфери управління – фінансова система, військова організація, зовнішня політика та судова влада.

Окрему увагу звернено на те, що кожен новий договірний акт, навіть коли формально підтверджував певні права і вольності, одночасно вводив нові механізми контролю. Це проявлялося у розширенні повноважень воєвод, посиленні фінансового нагляду, обмеженні дипломатичних контактів та встановленні контролю за призначенням старшини. Таким чином, обґрунтовано, що процес обмеження гетьманської влади мав послідовний характер і не був випадковим. Він відображав загальну тенденцію переходу від автономної козацької держави до її включення в імперську систему управління. У результаті гетьман поступово втрачав реальні владні повноваження і перетворювався на підконтрольну посадову особу.

Ключові слова: Гетьманщина; гетьманська влада; глава держави; автономія; московський царизм; гетьманські статті.

Hutiv B.I. Legal mechanisms of control over the Hetman in the system of Ukrainian–Muscovite treaties of the 17th century.

The article examines the process of the gradual limitation of the powers of the Hetmanate authority by the Muscovite Tsardom in the second half of the seventeenth to the first half of the eighteenth century. It is demonstrated that the Hetman Articles, which were initially concluded as agreements between the Zaporozhian Host and the Muscovite monarch, gradually lost their character as equal treaties. Over time, they evolved into an instrument of control exercised by the tsarist authority.

The study emphasizes that the transformation in the content of these acts was determined not only by the political circumstances of the period, but also by the consistent policy of the Muscovite government aimed at subordinating the Hetmanate. The research identifies the principal spheres in which the limitation of the Hetman's authority took place. These include foreign relations, military command, financial administration, кадрова policy (appointments and dismissals), judicial authority, as well as the procedures for the election and removal of the Hetman. It is underscored that these restrictions were introduced gradually, through modifications of specific articles and the introduction of new provisions that reinforced the dependence of the Hetman's authority on the tsarist government.

The author traces the evolution of the treaty articles. While initially these relations bore the character of a military-political alliance and protection, over time they acquired features of administrative dependence on the imperial center. It is substantiated that the consequences of these acts concerned not only the limitation of the powers of an individual Hetman, but also the overall reduction of the autonomy of the Cossack state. Gradually, key spheres of governance—financial system, military organization, foreign policy, and judicial authority—came under the control of the Muscovite government.

Particular attention is paid to the fact that each subsequent contractual act, even when it formally reaffirmed certain rights and liberties, simultaneously introduced new mechanisms of control. This was manifested in the expansion of the powers of voivodes, the strengthening of financial supervision, the restriction of diplomatic contacts, and the establishment of control over the appointment of the Cossack elite (starshyna). Thus, it is argued that the process of limiting the Hetman's authority was consistent and systematic rather than incidental. It reflected a broader trend of transition from an autonomous Cossack polity to its incorporation into the imperial system of governance. As a result, the Hetman gradually lost real governing powers and was transformed into a subordinate administrative official.

Key words: Hetmanate; hetman authority; head of state; autonomy; muscovite tsarism; Hetman Articles.

Постановка проблеми. Питання обмеження гетьманської влади московським урядом є принциповим для з'ясування реального правового статусу Гетьманщини у другій половині XVII ст. Воно дає можливість простежити, як саме трансформувався інститут гетьманства: від очільника відносно самостійної козацької держави до посадовця, чиї повноваження дедалі сильніше залежали від санкції імперського центру. Водночас складність проблеми зумовлена станом джерельної бази, так як значна частина текстів збереглася у московському канцелярському викладі, а автентичні українські редакції або не дійшли до нашого часу, або мають фрагментарний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового статусу гетьмана та договірної природи українсько-московських відносин висвітлювали І. Бойко, І. Крип'якевич, А. Яковлів, В. Липинський, О. Оглоблин, І. Терлюк, В. Горобець, В. Пришляк, С. Будник, В. Прус, О. Шкуратенко, Ю. Олійник та ін.

Мета статті – охарактеризувати основні правові механізми обмеження повноважень гетьмана московським царським урядом, з'ясувати еволюцію змісту гетьманських статей XVII ст. та визначити їх правові й історичні наслідки для інституту гетьманської влади.

Виклад основного матеріалу. Багатовікове перебування українських земель під владою іноземних держав стало серйозним чинником, що негативно вплинуло на розвиток українського народу. Порушення соціально-економічних прав населення поєднувалося з національним і релігійним утиском, що істотно стримувало суспільно-політичний розвиток України. Водночас нестабільність державного управління Речі Посполитої, посилена проявами політичної анархії та корупції, сприяла зловживанням з боку польських магнатів і шляхти на українських землях [1, с. 6]. За таких умов визрівала потреба у зміні політичного курсу та пошуку нових союзників, що й стало передумовою укладення угод із московським царством.

Початковий етап юридичного оформлення відносин між Військом Запорозьким і московським царством пов'язаний із Березневими статтями 1654 р., які в історіографії традиційно розглядаються як перший договірний акт між обома політичними суб'єктами. У сучасній науці не існує цілковитої однастайності щодо їх правової природи. І. Терлюк кваліфікує ці домовленості як форму васальної залежності Війська Запорозького від московської держави [2, с. 163], тоді як В. Прус і Д. Курас наголошують на збереженні автономного становища Війська Запорозького у межах військово-політичного союзу з московією [3, с. 39]. І. Крип'якевич, репрезентуючи старішу історіографічну традицію, пов'язував рішення Переяславської ради та Земського собору з возз'єднанням України з Росією [4, с. 12]. Натомість А. Яковлів, В. Липинський і О. Оглоблин розглядали угоду насамперед як союзницький акт, у якому йшлося про військову протекцію, а не про ліквідацію політичної суб'єктності Гетьманщини [5, с. 16; 6, с. 121; 7, с. 29]. На нашу думку, саме такий підхід точніше відображає початковий зміст домовленостей 1654 р.: гетьман не втрачав ні внутрішнього керівництва, ні провідної ролі у зовнішніх справах, а отже сам акт ще не означав повного підпорядкування козацької держави московському уряду.

Однак уже невдовзі початкова союзницька модель почала змінюватися. Переяславські статті Ю. Хмельницького 1659 р., які у джерелах часто називають другими або новими Переяславськими статтями, відобразили якісно інший рівень втручання москви у внутрішні справи Гетьманщини. Більшість науковців сверджують, що цей акт фактично перетворював Україну на автономну частину московського царства. Його зміст передбачав право московської сторони розміщувати воєвод, заборону самостійної зовнішньої політики гетьмана, а також обмеження його кадрових повноважень

щодо полковників і генеральної старшини [8, с. 111; 2, с. 167]. Таким чином, якщо 1654 р. лише започаткував нову систему міждержавних відносин, то 1659 р. уже означав перехід до відкритого нормативного звуження суверенних компетенцій гетьманського уряду. Показово, що вже 1660 р. Ю. Хмельницький, укладаючи Слободищенський трактат, фактично відмовився від попередніх домовленостей із московією, що свідчило про їх конфліктний і нав'язаний характер [8, с. 111].

Подальший розвиток подій після Чорної ради 1663 р. поглибив процес трансформації політичного статусу Гетьманщини. Саме розкол України на Правобережну і Лівобережну, підтриманий московським урядом, створив передумови для запровадження нової договірної моделі, в якій гетьман Лівобережжя дедалі більше залежав від царської влади. Як слушно зазначають О. Будник, В. Прус і О. Шкурятенко, поділ України дав змогу царизму реалізувати курс на переведення її зі стану незалежної держави до автономної одиниці у складі московії [9, с. 37].

Укладені з І. Брюховецьким Батурицькі статті 1663 р. уже містили ознаки політичного обмеження глави держави Гетьманщини. Джерела фіксують, що він фактично визнавав пріоритет царської влади над місцевим управлінням, а сам документ покладав на гетьманську адміністрацію обов'язок утримувати царське військо та виконувати інші вимоги московської сторони [2, с. 167; 10, с. 34]. Це означало, що гетьманська влада дедалі виразніше втрачала ознаки самостійного політичного центру.

Найрадикальнішим кроком у цьому напрямі стали Московські статті 1665 р. В історико-правовій науці вони справедливо розглядаються як один із найгостріших етапів обмеження української автономії [11, с. 48]. Формально акт підтверджував окремі права та вольності Війська Запорозького, проте фактично переводив ключові важелі влади під контроль царської адміністрації. Насамперед ішлося про фінансову сферу. За свідченням В. Горобця, ще під час підготовки договору єпископ Мефодій пропонував, аби податкові надходження надходили до царської скарбниці, а вже звіди перерозподілялися на військові потреби [11, с. 45]. У разі реалізації такої схеми гетьманський уряд втрачав матеріальну основу свого функціонування.

Не менш важливим було й розширення компетенції воєвод, яким передавалися не тільки фінансові, а й адміністративні функції щодо значної частини некозацького населення [11, с. 47]. Разом із цим обмежувалися дипломатичні контакти, посилювалася залежність процедури обрання гетьмана від царського дозволу, збільшувалася кількість московських гарнізонів, а Київська митрополія дедалі сильніше втягувалася в орбіту московського церковного впливу [10, с. 34; 12, с. 237]. Отже, Московські статті 1665 р. не просто звужували окремі повноваження гетьмана - вони створювали цілісну систему політичного, військового і фінансового нагляду.

Після антимосковського вибуху 1668 р. та падіння Брюховецького царський уряд був змушений піти на певний перегляд попередньої політики, наслідком чого стали Глухівські статті 1669 р. У порівнянні з Московськими статтями вони справді повертали окремі елементи автономії, однак не відновлювали попереднього правового статусу гетьманської влади. Важливо, що новообраний гетьман мав скласти присягу на «вічне й вірне підданство» цареві [13, с. 23]. Отже, сам принцип виборності формально зберігався, але його юридичний зміст змінювався, так як легітимність гетьманської влади тепер пов'язувалася не лише з волею козацької ради, а й з обов'язковим визнанням зверхності монарха.

Аналогічно слід оцінювати й воєводське питання. Хоча українська сторона домогалася обмеження їх ролі, у ключових містах вони все ж залишалися, а мотив охорони кордонів поєднувався з ціллю недопущення «хитання та зради» [13, с. 23; 14, с. 126]. Це засвідчує, що оборонна функція московської присутності невіддільно поєднувалася з політичним контролем. Так само гетьман не міг без відома царя підтримувати зовнішні контакти, що прямо обмежувало одну з найважливіших ознак суверенної влади.

Глухівські статті містили й іншу принципову новацію - запровадження механізмів нагляду за самим гетьманом. У статтях передбачалося, що у випадку його «переступу» або небезпечних дій старшина повинна інформувати царя, а остаточне рішення щодо зміщення гетьмана без указу монарха фактично ставало неможливим. З одного боку, це захищало гетьмана від свавільного усунення старшиною; з іншого - переносило вирішальну компетенцію у справі відповідальності гетьмана до зовнішнього центру. На нашу думку, саме в цьому полягала одна з головних змін: гетьман уже не був повністю самостійним носієм влади, а його політичне становище залежало від взаємодії між старшиною та царським урядом. Тому оцінка Глухівських статей як повного відновлення старих прав видається перебільшеною, хоча в порівнянні з 1665 р. вони справді були компромісними [15, с. 123].

Наступний етап обмежень пов'язаний із Конотопськими статтями 1672 р., ухваленими після усунення Дем'яна Многогрішного й обрання Івана Самойловича. Формально вони продовжували лінію Глухівських статей, однак водночас поглиблювали залежність порядку формування гетьманської

влади від царського уряду. Сам факт, що рада скликала «за царським указом», а вибори відбувалися під контролем московських представників, свідчив про поступове нівелювання традиційної самостійності козацького політичного механізму.

Не менш показовим було закріплення обов'язкової присяги не тільки цареві, а й його спадкоємцям, що юридично посилювало тривалий і династичний характер підданства. Разом із тим гетьман втрачав можливість одноосібно здійснювати карально-кадрові повноваження, насамперед щодо полковників і старшини [12, с. 79]. У підсумку влада гетьмана дедалі більше балансувалася не внутрішнім правом козацького устрою, а зовнішньою санкцією москви та політичним тиском старшинської верхівки.

Завершальним нормативно-правовим актом XVII ст., який істотно обмежував повноваження гетьмана, стали Коломацькі статті 1687 р., укладені під час обрання І. Мазепи. Вони спиралися на попередню договірну традицію, але доповнювали її нормами, що вже виходили за межі звичайного регулювання відносин сюзерена і васала або протектора та підлеглого союзника. Особливо промовистою є вимога сприяти зближенню «малоросійського» населення з «великоросійським» шляхом шлюбів та інших форм поведінки [5, с. 127]. Ще важливішою була норма, за якою не повинно було лунати голосів про те, що Малоросійський край є «гетьманського регименту» [5, с. 127]. Ідеться вже не просто про обмеження окремих владних повноважень, а про поступове заперечення самого державного характеру Гетьманщини та її політичної окремішності. Саме тому позиція Ю. Олійника про те, що Коломацькі статті закріплювали подальше звуження самостійності Гетьманщини й уперше виразно підважували її державний статус, видається цілком обґрунтованою [16, с. 117].

Висновки. Проведений аналіз показує, що гетьманські статті XVII ст. стали основним правовим механізмом поступового обмеження влади гетьмана та одночасно інструментом звуження автономії Гетьманщини. Якщо Березневі статті 1654 р. ще можна розглядати як союзницький договір із збереженням внутрішньої самостійності Війська Запорозького, то вже Переяславські статті 1659 р. започаткували системне втручання царського уряду у ключові сфери управління.

Наступні нормативні акти не змінювали загальної тенденції, а навпаки поглиблювали підпорядкування гетьманської влади. Уже Московські статті 1665 р. фактично запровадили прямий контроль царського уряду над управлінням і фінансами, а подальші домовленості, навіть за наявності окремих поступок, не відновлювали реальної самостійності Гетьманщини. Коломацькі статті 1687 р., разом із актами початку XVIII ст., завершили процес включення гетьманської влади до системи імперського управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посіб. для студ. вищ. та серед. спец. юрид. навч. закл. і фак. Львів: Світ, 2000. 120 с. URL: <https://archive.org/details/bojko2000>.
2. Терлюк І.Я. Українська державність: формування національної державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст.): монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. 478 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Terliuk_Ivan/Ukrainska_derzhavnist_formuvannia_natsionalnoi_derzhavno-pravovoi_tradytsii.
3. Прус В., Курас Д. Правовий статус Війська Запорізького за Березневими статтями 1654 р. Богдана Хмельницького з московським царем // Аналітично-порівняльне правознавство: електрон. наук. вид. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2023. № 1. С. 35–39. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/7.pdf>.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., випр. і допов. Львів: Світ, 1990. 408 с. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21CNR=20&S21FMT=online_book&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21REF=10&S21STN=1&S21STR=ukr0006720&Z21ID=.
5. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 175 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/10561-yakovliv-a-ukrayinsko-moskovski-dogovori-v-xvii-xviii-vikah>.
6. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/6515-lipinskiy-v-ukrayina-na-perelomi-1657-1659-zamitki-do-istoriyi-ukrayinsko-go-derzhavnogo-budivnitstva-v-xvii-im-stolitti>.
7. Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty of 1654. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the U.S.A., 1954. 146 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22567/file.pdf>.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, НТШ, ЦДІА Укра-

- їни, м. Київ. Київ; Львів, 2004. 1086 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Butych_Ivan/Universaly_ukrainskykh_hetmaniv_vid_Ivana_Vyhovskoho_do_Ivana_Samoilovycha_1657-1687.
9. Будник С.І., Прус В.З., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посіб. Київ, 2017. 212 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/17077>.
 10. Донченко О.І. Вітчизняна політико-правова думка Гетьманщини періоду Руїни. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 30–36. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/4 URL: https://lsej.org.ua/2_2023/4.pdf.
 11. Горобець В.М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 39–51. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2003_6_39.
 12. Україна в міжнародних відносинах : енциклопед. словник-довідник. Вип. 3: предметно-темат. частина: К–О / відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 315 с.
 13. Шемшученко Ю. Козацькі ради у Глухові // Світогляд. 2008. № 4. С. 22–25. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2008-12-4/svit-2008-12-4-22-shemshushenko.pdf>.
 14. Белашов В.І. Глухівські статті, прийняті у березні 1669 року. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 12. С. 124–126. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/180889>.
 15. Мамалага В.В. Глухівські статті гетьмана Д. Ігнатовича – видатний успіх української дипломатії. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 12. С. 118–124. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mamalaha_Vitalii/Hlukhivski_statti_hetmana_D_Ihnatovycha_-_vydatnyi_uspikh_ukrainskoi_dyplomatii.pdf.
 16. Олійник Ю. Політико-правові основи виходу Гетьманщини з-під московського протекторату за гетьманування Івана Мазепи. Актуальні питання розвитку української історико-правової науки: матеріали наук. конф. Львів, 2024. С. 114–118. URL: https://www.researchgate.net/publication/396197068_POLITIKO-PRAVOVI_OSNOVI_VIHODU_GETMANSINI_Z-PID_MOSKOVSKOGO_PROTEKTORATU_ZA_GETMANUVANNA_IVANA_MAZEPI.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026